

דיני שחיטה ובדיקה בידיש מן הגניזה*

מרדכי בס

בין מאות אלפי הקטעים שנמצאו בגניזות קהיר ונפוצו באוספים השונים ישנם טקסטים בידיש, מעטים במספרם. לפני כחמישים שנה פורסם 'Docus Horant',¹ שהוא סיפור עם גרמני עתיק, שהועתק בשנת 1382 בידי סופר יהודי בקהיר בכתביה ספרדית. לכתב יד זה ערך רב, בהיותו כתב היד הקדום ביותר הידוע לנו בגרמנית באותיות עבריות. פרופסור חוה טורניאנסקי פרסמה, בשנת 1984, צרור מכתבים בידיש, שהוחלפו בין אלמנתו של אליעזר צאריט, שחיה בקהיר במאה ה"ז, לבין בנה שחי בירושלים.² חיפוש פרסומים נוספים של קטעי יידיש מן הגניזה העלה מעט מאוד תוצאות, ויש לציין כמה קטעי תפילה,³ קטע מפרקי אבות⁴ ומאמר מתודולוגי.⁵ מיעוט זה נבע מהמצאות הגניזה בקהילה 'מזרחית'. הקטע שיובא להלן יש בו אפוא עניין מיוחד מעצם היותו בידיש. מעבר לכך, הקטע שייך לסוגה של 'שאלות ותשובות דידקטיות', המוכרת לנו מדורות רבים וממקומות שונים, בעברית, בערבית ועתה גם בידיש.⁶

- * מאמר זה יסודו בעבודה סמינריונית, שהוכנה בהדרכת פרופ' מנחם בן ששון במסגרת הסמינריון 'חקר גניזות קהיר – צוהר לעולם ימי הביניים'.
- 1 ראה: ל' פוקס, די עלטסטע היינט באַקענטע ווערק פֿון דער יידישער ליטעראַטור (1382), ליידען 1957 (ובכותרת של השער הלועזי: *L. Fuks, The Oldest Known Literary Documents of Yiddish Literature (C. 1382)*, Leiden 1957
- 2 ח' טורניאנסקי, 'צרור איגרות בידיש מירושלים משנות השישים של המאה השש-עשרה', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 149–210.
- 3 ח' שמרוק, 'שרידים מסידור התפילה בתרגום לידיש מהמאה ה"ו' (?), [T-S NS 298.35 בגניזת קאהיר], תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 456–462; ס' הופקינס, 'שרידים נוספים מסידור תפילה בתרגום קדום לידיש', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 127–135.
- 4 ס' הופקינס, 'קטע גניזה של פרקי אבות בידיש עתיקה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 459–467 (קטע הגניזה (T-S E3.114).
- 5 א"מ הברמן, 'על קטעים אשכנזיים בגניזה', חקרי גניזת קהיר, בעריכת מ"ע פרידמן, תל אביב תש"ס, עמ' 169–172.
- 6 תודה למר עזרא שבט, שסייע בידי באיתור הטקסט; לד"ר אברהם דוד, ששוחח עמי ארוכות ואף העמיד לרשותי את מאמרו, שטרם ראה אור, על העלייה האשכנזית לארץ ישראל בימי הביניים; לפרופסור חוה טורניאנסקי, שעברה לבקשתי על הטקסט ותיקנה את קריאתי בו בכמה מקומות; לגב' נועה רייכמן ולפרופסורים עדה ירדני ומלאכי בית אריה, שהאירו את עיני בהיבטים הפליאוגרפיים. תודה מיוחדת

א. הלכות שחיטה ובדיקה – רקע תמציתי

הלכות שחיטה אינן אמורות להיות מסובכות וקשות ליישום.⁷ הן נחשבו פשוטות עד שבמשנה נקבע: 'הכל שוחטין ושחיטתן כשרה חוץ מחרש שוטה וקטן שמא יקלקלו בשחיטתן וכולן ששחטו ואחרים רואין אותן שחיטתן כשרה...' (חולין א, א). יתרה מזו, לפי המשנה כמעט כל כלי כשר לשחיטה: 'בכל שוחטין חוץ ממגל קציר והמגירה והשינים והציפורן מפני שהן חונקין...' (שם א, ב). ואולם לאורך הדורות, כבר בתלמוד וביתר שאת לאחריו, נוספו להלכות שחיטה רבדים על גבי רבדים של פרטים וחילוקי דינים. מקצוע השחיטה והבדיקה הפך למקצוע הדורש התמחות, בקיאות ושמירה מתמדת על המיומנות ועל הידע. ההיתר לעסוק בשחיטה או בבדיקה הותנה ב'קבלה' מאחד מפוסקי הדור, ולאורך השנים נדרש השוחט לעמוד בבחינות מעת לעת: 'ויש לב"ד לחקור ולדרוש אחר הבודקים והשוחטים, ולראות שיהיו בקיאים ומומחים וכשרים'.⁸ בהלכות שחיטה ובדיקה עוסקים כחמישים מכלל כארבע מאות הסימנים שבשולחן ערוך יורה דעה. חלקים נכבדים מספרות השו"ת עוסקים אף הם בשאלות של שחיטה ובעיקר של בדיקה. מסובכות במיוחד הן הלכות בדיקת הריאה, הנעשית לאחר השחיטה ואמורה לגלות אם הריאה נגועה באחת או יותר מטִרְפוֹת הריאה.⁹ לאורך הדורות גם הלכו ונוספו חומרות ונקבע שיש להחמיר בספקות שונים.

אחד הדברים שעל השוחט להקפיד עליהם הקפד היטב הוא בדיקת הסכין. בעניין זה נאמר בשולחן ערוך:

צריך לבדוק הסכין קודם שחיטה, ואם לא בדק לא ישחוט... בדיקת הסכין צריכה אבשרא ואטופרא ואתלת רוחתא; דהיינו שמוליכה ומביאה על בשר אצבעו, ואח"כ מוליכה ומביאה על צפרנו משלש רוחותיה [של הסכין], שהם פיה ושני צדדיה, כדי שלא יהיה בה פגם כלל. ויבדוק לאט ובכוונת הלב, שלא יפנה לבו לדברים אחרים.¹⁰

בין דיני השחיטה המרכזיים יש למנות חמש פעולות שיש בהן כדי לפסול את השחיטה.

אני חב לפרופ' רודיגר ברנדט, מאוניברסיטת אסן (Essen), שעמל רבות בניסיון לאתר את עקבותיהם העתיקים של הוויזלים ופתר לי את התעלומה בסוגיה זו.

7 איני מתיימר לתמצת כאן את הלכות שחיטה ובדיקה בכללותן אלא לתת לקורא רקע מסוים להבנת הטקסט.

8 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן א, סעיף ה, ושם בהגהות הרמ"א.

9 לעניין הטרִפּוֹת, שמניינן שבעים, ראה: 'טריפה', אנציקלופדיה תלמודית, כא, עמ' מה.

10 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן יח, סעיפים ג, ט.

רשימת הפעולות האלה מופיעה לראשונה בצורה מסודרת בבבלי, חולין כז ע"א, והרמב"ם פותח את פרק ג של הלכות שחיטה בניסוח זה: 'חמשה דברים מפסידין את השחיטה, ועיקר הלכות שחיטה להזהר בכל אחת מהן, ואלו הן: שהייה, דרסה, חלדה, הגרמה ועיקור'. הוא ממשיך ומסביר את טיבה של כל אחת מן הפעולות האלה:

(א) **שהייה**: 'שהייה כיצד, הרי שהתחיל לשחוט והגביה ידו קודם שיגמור השחיטה ושהה בין בשוגג בין במזיד בין באונס וחזר הוא או אחר וגמר את השחיטה, אם שהה כדי שייגביה את הבהמה וירביצנה וישחוט שחיטתו פסולה, ואם שהה פחות מכדי זה שחיטתו כשרה' (רמב"ם, הלכות שחיטה פ"ג ה"ב).

(ב) **דרסה**: 'דרסה כיצד, כגון שהכה בסכין על הצואר כדרך שמכין בסייף וחתך הסימנין בבת אחת בלא הולכה ובלא הובאה, או שהניח הסכין על הצואר ודחק וחתך למטה כחותך צנן או קישות עד שחתך הסימנין, הרי זו פסולה' (שם, הי"א).

(ג) **חלדה**: 'חלדה כיצד, כגון שהכניס הסכין בין סימן לסימן בין שפסק הסימן העליון למעלה בין ששחט התחתון למטה שהוא דרך שחיטה הרי זו פסולה' (שם, ה"ט).

(ד) **הגרמה**: 'הגרמה כיצד, זה השוחט בקנה למעלה במקום שאינו ראוי לשחיטה, וכמו שני חטים יש בסוף הקנה למעלה בטבעת גדולה, שחט בתוך החטים אם שייר מהן כל שהוא למעלה הרי זו כשרה, שהרי שחט משיפוי קובע ולמטה, והוא מן המקום הראוי לשחיטה, ואם לא שייר מהן כלום אלא שחט למעלה מהן הרי זו מוגרמת ופסולה' (שם, הי"ב).

(ה) **עיקור**: 'עיקור כיצד, כגון שנעקרה הגרגרת והיא הקנה או הושט ונשמט אחד מהן או שניהן קודם גמר שחיטה, אבל אם שחט אחד בעוף או רובו ואח"כ נשמט הסימן השני שחיטתו כשרה' (שם, הי"ד).

הטקסט שלנו, כפי שיפורט להלן, עוסק במידה זו או אחרת בכל ההלכות הנזכרות לעיל.

ב. הטקסט – העתקתו ותרגומו

הטקסט מועתק מכ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, אדלר 2616. הוא מכיל שני דפי קלף, ובכל עמוד בין אחת עשרה לעשרים שורות. הוא כתוב בכתובה אשכנזית מרובעת. העמוד הראשון כתוב עברית ושלושת העמודים הבאים יידיש.¹¹ ברור שהטקסט הכיל

11 בקטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, מאת נ' דנציג, ניו יורק וירושלים תשנ"ח, מופיע התיאור הבא: 'הלכות שחיטה ובדיקה בידיש; קלף 2 דף.

יותר משני דפים, מכיוון שבסוף העמוד הרביעי מצוי 'שומר דף'. הכתיב איננו אחיד. אותה מילה נכתבת בכתיב שונה בסמיכות רבה. כך, למשל, המילה 'זעקש' לעומת 'זעקס' בעמוד הרביעי. הרושם המתקבל הוא שאין מדובר ב'ספר', שנכתב בידי סופר מקצועי לצורכי מכירה, אלא בחיבור שכתב אדם לצרכיו שלו או לתלמידיו. ישנו הבדל ברור בין העמוד הראשון לבין העמוד השני ואילך, הן במעבר מעברית ליידיש הן בשינוי בכתיב היד: מכתב מוקפד יחסית לכתב יד מרושל יותר. אף יש הבדל בין הנושא הנדון בעמוד הראשון (שאלה קשה בהלכות בדיקת הריאה) לבין העניינים הנדונים בשאר העמודים. זאת ועוד, הכותרות שבעמוד הראשון מובלטות מן המצופה מטקסט שנכתב לצורך עצמי. ייתכן אפוא, והנחה זו נתמכת גם בעובדה שהטקסט נכתב על קלף ולא על נייר, שמלכתחילה חשב הכותב לכתוב ספר ממשי ולאחר העמוד הראשון שינה את דעתו.¹²

11 שו" 118×85 (93×72) מ"מ. ניקוד טברני חלקי. מוכתמים. כותרת: "דינים של הלכות שחיטה ובדיקה". דף 1 ע"א כתוב בכתיבת סת"ם. ראה קטלוג אדלר עמ' 83. כאמור בגוף המאמר, תיאור זה אינו מדויק לגמרי. דף 1 ע"א כתוב אמנם כתיבה מרובעת, אך לא כתיבת סת"ם. מספר השורות איננו אחת עשרה אלא נע בין אחת עשרה לעשרים.

12 אני מודה לפרופ' חוה טורניאנסקי על הערותיה החשובות שסייעו בידי בקריאת הטקסט.

1 ע"א:

דינים של הלכות שחיטה ובדיקה

וזאת שאלת הבודקים

ה"ת (=היכי תמצוי) שהבהמה טריפה משום ריאה ואין
בריאה לא חסיר ולא יתיר ולא חליף ולא
פיצול ואין שינוי בוורדא ולא שום סירכא
ולא בועה ולא טינרי ולא אטום ולא מורסא
ולא יובש ולא שום מראה ולא מורנא
ולא לקותא ואפ"ה (=ואפילו הכי) טריפה משום ריאה:
תשובה
אם הריאה נפוחה אחר שחיטתה כמו בחייה:

1 ע"ב: מקור

קשיא ווארום מוז איך דווקא שעכטן
 אן האלז
 תירץ ווייל דיא סימנים אין האלז ליגן
 אונ דא הענגט דש חיות דראן:
 קשי' ווארום מאג איך ניט דיא סימנים
 מיט דש מפרקת
 אב שעכטין: תירץ ווייל דש חיות
 פון דיא
 בהמה הענגט זוא וואול אן דש מפרקת
 אלז אן דיא
 סימנים איך לערן עש אב פון ע'לי הכהן
 בייא ע'לי
 הכהן שטיט ויפול ע'לי מעל כסא וישבר
 מפרקתו וימות:
 קשיא וואו רויז לערן איך דז מן דווקא
 מוז שעכטן
 אונ ניט שטעכין: תירץ ווייל אין
 דער תורה
 שטיט ושחט איז טייטש שעכטין אונ ניט
 שטעכין:
 קשי' וואו רויז לערין איך אויז ושחט דש
 א'לי חמשה
 הלכות טריפה זיין: תירץ שהיי'
 איז אסור
 ווייל אין דער תורה שטיהט ושחט איז
 משמא

תרגום

קושיה: למה אני חייב לשחוט בצוואר?
 תירוצ: מכיוון שהסימנים שוכבים
 בצוואר וכאן [בצוואר] תלויים החיים:
 קושיה: למה אינני רשאי את הסימנים
 ביחד עם המפרקת
 לשחוט? תירוצ: מכיוון שהחיים של
 הבהמה תלויים באותה מידה במפרקת,
 כמו ש[הם תלויים]
 בסימנים. אני לומד זאת [דין זה] מעלי
 הכהן. אצל עלי הכהן נאמר: 'ויפל עלי
 מעל כסא וישבר מפרקתו וימות':
 קושיה: איך יוצא [מהיכן] אני למד,
 שחייבים דווקא לשחוט ולא לדקור?
 תירוצ: מכיוון שבתורה נאמר: 'ושחט'.
 שזה ביידיש 'לשחוט' ולא 'לדקור':
 קושיה: איך יוצא (איך) אני למד
 מהמילה 'ושחט' את כל חמשת
 הלכות טרפות? תירוצ: 'שהייה' היא
 אסורה,¹³
 מכיוון שבתורה כתוב 'ושחט' ומשמעותו

13 לא ניתן שום גבול תחתון של זמן שלא תיאסר שהייה פחות ממנו. מעניין לציין, כי מי שקבע שהייה תיאסר אפילו במשהו, שלא כדין התלמוד, הוא מהר"י וייל בהלכות שחיטה: 'זאנן נהגינן להטריף כל שהיות דאין אנו בקיאין בשיעור שהיות'.

שחיטה אחת ולא שתי שחיטות, מיתה
 אחת ולא שתי
 מיתות. וגם טעם נוסף הוא, שהדם נבלע
 באיברים, והדם איננו יוצא החוצה [לא]
 ע"י מים [ולא] ע"י מלח:¹⁴
 דְרָסָה היא אסורה, מכיוון שכאן כתוב
 'חָץ שחט¹⁵ לשונם'
 מה חָץ במשיכה, אף שחיטה במשיכה,
 ולא דָרס.

שחיטה אחת ולא שתי שחיטת מיתה
 אחת ולא שתי
 מיתות און נאך איין טעם איז דש דם איז
 נבלע
 באיברים גיט דש דם ניט ארויז ע"י מים
 ע"י מלח:
 דְרָסָה איז אסור ווייל דא שטיהט חָץ
 שחט לשונם
 מה חָץ במשיכה אף שחיטה במשיכה
 ולא דָרס

14 נימוקים אלה לאיסור שהייה, כמעט באותו נוסח, מצאתי רק אצל מהר"י וייל: 'למה שהייה אסורה מפני שנראה כשתי שחיטות וקרא כתיב ושחט משמע שחיטה אחת ולא שתי שחיטות. ט"א (=טעם אחר) מפני שהדם נבלע באיברים בשעת שהייה משום ביעתותא דבהמה ושוב אינו יוצא אפילו ע"י מליחה וע"י מים'.

15 ירמיהו ט, ז, ושם 'שחט' וקרי 'שחוט'.

2 ע"א: מקור

דינים של שחיטות

חלדה איז אסור איז לשון חולדה איין וויזל

דש האט זיין וואנונג בעקרי הבתים און איך מוז האבין שחיטה מפורעת דש לערין

איך פון אהרן הכהן ביא דער סוטה שטיהט ופרע את ראש האשה זוא לערין איך איין ראש פון דען אנדערין:

הגרמה איז אסור ווייל אין דער תורה שטיהט ושחט איז משמע במקום

שזב חטיהו איך מוז שעכטין וואו דש מאכל און משקה דאריך גיט אבר ניט דריבר:

עיקר איז אסור ווייל אין דער תורה שטיט ושחט איז משמע איך מוז שעכטין אבר ניט רייסן:

קשי' וואו רויז לערין איך אז איך מוז דש

מעסיר צוועלף מאהל בודק זיין: תירץ

ווייל אין דער תורה שטיט ושחטתם בזה ואכלתם בזה זה האט אין צאל צוועלף:

קשי'

תרגום

דינים של שחיטות

חלדה היא אסורה, [חלדה] היא לשון 'חולדה' וויזל,

אשר שמה משכנה בעיקרי הבתים, ואני חייב לקיים שחיטה מפורעת. זאת למד

אני מאהרן הכהן. אצל הסוטה נאמר: 'ופרע את ראש האשה'. וכך למד אני ראש אחד מהראש האחר:¹⁶

הגרמה היא אסורה, מכיוון שבתורה נאמר: 'ושחט' ומשמעו 'במקום

שזב חטיהו'. אני חייב לשחוט היכן שהמאכל והמשקה עוברים דרכו, ולא מעליו.

עיקר הוא אסור, מכיוון שבתורה נאמר: 'ושחט', ומשמעו: אני חייב לשחוט, אבל לא לקרוע:

קושיה מאיפה יוצא [מהיכן אני למד], שאני חייב את

הסכין שתיים עשרה פעמים לבדוק: תירוצ:

מכיוון, שבתורה נאמר: 'ושחטתם בזה ואכלתם'.¹⁷ בזה 'זה' יש לו שתיים עשרה בספירתו [בגימטריה].

קושיה

16 רש"י, לחולין יט ע"ב, מפרש 'שחיטה מפורעת': 'מגולה ונכרת כמו (במדבר ה, יח) ופרע את ראש האשה'. אין שם לימוד גזרה שווה 'ראש ראש'. לעומת זאת, הגמרא מביאה מקור אחר לחייב שחיטה מפורעת: 'דא"ר שמעון בן לקיש: מנין לשחיטה שהיא מפורעת? שנאמר: "חץ שחוט לשונם מרמה דבר"' (חולין ל ע"א). מקור זה שימש לעיל להנמקת האיסור על דרסה דווקא.

17 דבר זה לא נאמר בתורה, אלא בשמואל א' יד, לד: 'ויאמר שאל פצו בעם ואמרתם להם הגישו אלי איש שורו ואיש שיהו ושחטתם בזה ואכלתם ולא תחטאו לה' לאכל אל הדם'.

2 ע"ב: מקור

קשי' ווארום מוז מן דש מעסיר בודק
זיין

מיט דש פלייש פון דען פינגער און
מיט דען נאגיל: תירץ דער נאגיל איז
קעגין דען קנה און דש פלייש איז קעגין
דען וושט:

קשי' ווארום היישט דש שעכט מעסיר
חליף: תירץ חליף איז טייטש פר
וועקסלין און דש חליף פר וועקסלט דיא
בהמה פון דש לעבין צום טויט:

קשי' וויא קען איך גפינדן איך הב פינף

פערטיל פון דיא סימנים אב
גישאכטן

און איז כשר און ווען איך זעקש פערטל
הב גשאכטן און איז טריפה: תירץ
ווען איך פון אלי בידי סימנים אב שעכט
דש רוב דש הייסט פינף פערטיל און איז
כשר ווען איך אבר איין גנצין סימן און

איין הלבין סימן שעכט דש היישט זעקס
פערטל און איז טריפה ווארום איך מוז
דש רוב האבן פון אלי בידי סימנים און

דא

תרגום

קושיה: מדוע חייב אני את הסכין
לבדוק

עם הבשר של האצבע ועם
הציפורן? תירוצ: הציפורן היא
כנגד הקנה והבשר הוא כנגד
הוושט:

קושיה: מדוע נקרא סכין השחיטה
חליף? תירוצ: 'חליף' הוא תרגום של
'להחליף', והחליף מחליף את
הבהמה מחיים למוות.

קושיה: איך אני יכול למצוא [להסביר],
שחמישה

רבעים של הסימנים שחטתי,

וזה כשר, וכאשר שיישה רבעים
שחטתי, זה טרפה? תירוצ:

כאשר אני שוחט מכל שני הסימנים
את הרוב, קוראים לזה 'חמישה רבעים'
וזה כשר. כאשר אני, לעומת זאת, סימן
אחד שלם וגם

חצי סימן נוסף שוחט, לזה קוראים 'ששה
רבעים' וזה טרפה. מכיוון שאני חייב,
שיהיה לי את הרוב של כל שני הסימנים,
וגם

כאן

ג. ניסיונות זיהוי

הטקסט כתוב בכתיבה אשכנזית מרובעת, אבל מאפייניו של הכתב אינם מאפשרים לקבוע ולו בקירוב את זמנו או את מקומו. היידיש שבה כתוב הטקסט אינה מצביעה בוודאות על זמן הכתיבה, שכן הביטויים שהמחבר עושה בהם שימוש¹⁸ מופיעים, בדיוק כצורתם כאן, למן נעוריה של הלשון ועד אמצע המאה הי"ח.¹⁹ הדרך היחידה לנסות לברר את הקשרו ההיסטורי של הטקסט היא בדיקת תוכנו והשוואתו למקורות אחרים. בדיקת התוכן באמצעות פרויקט השו"ת העלתה זהות כמעט מלאה בין קטע אחד בטקסט לבין קטע בהלכות שחיטה של מהר"י ווייל:²⁰

18 אני מודה לפרופ' חוה טורניאנסקי על שהאירה את עיני בנקודה זו.
 19 רמז לזיהוי הטקסט על פי לשונו עולה מן ההסבר שניתן בטקסט למונח 'חלדה': 'חלדה איז אסור איז לשון חולדה איין וויזל דש האט זיין וואנונג בעקרי הבתים'. המחבר מתרגם 'חולדה' – 'וויזל'. וויזל (Wiesel) בגרמנית הוא בעל החיים הידוע לנו כ'סמור' (*Mustela Nivalis* בשמו המדעי). ואולם, בניגוד לאמור בטקסט, הסמור אינו חי 'בעקרי הבתים' אלא בחוק, ביערות, בחורשות ובשטחים פתוחים. הקישור בין 'חלדה' לבין בעל החיים ששמו 'חולדה' יסודו בגמרא מפורשת, חולין כ"ב: 'חלדה היכי דמי? כחולדה הדרה בעיקרי בתים'. נחלקו הדעות מי היא החולדה הנזכרת בגמרא. י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 226, קובע כי 'סתם חולדה אצל חז"ל וכן "חולד", "חולדה" שבמקרא זהה לעכברוש ולא לחתול כפי שזיהו בטעות'. על דברים אלה חזר פליקס גם בספרו חי וצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 37, ביחס ל'חלד'. והנה רש"י, ויקרא יא, כט, על הפסוק 'וזה לכם הטמא בשרץ השרץ על הארץ החלד והעכבר והצב למיניהו', מפרש 'חלד': 'מושטילא'. מושטילא זו אינה אלא 'Mustela' בלטינית, 'Weasel' באנגלית ו'Wiesel' בגרמנית. עיון קצר בתרגומים הלועזיים למקרא ילמדנו שהחלד שבויקרא יא, כט תורגם בתרגומים העתיקים באותו אופן: תרגום השבעים – 'αλαη' (שמילון לידל סקוט וג'ונס מפרשו: 'Name given to various animals of the Weasel kind'); הוולגטה – 'Mustela'; תנ"ך לותר משנת 1545 – 'Wiesel'; King James Version, משנת 1611 – 'Weasel'. ועוד. אנו יכולים אפוא להניח, שמחבר הטקסט שלנו שילב בין החולדה שבגמרא לבין החולד של התרגומים ושל רש"י, אולי ביודעין ואולי בשל אי הכרת הָרְאִיָּה של חז"ל. עדיין צריכים אנו לפנינו בשאלה: האם לא ידע המחבר, ולא ידע רש"י, שהוויזל איננו חיה 'הדרה בעיקרי הבתים'? ואולי אכן היו מקומות והיו זמנים שבהם דרו וויזלים בעיקרי הבתים. אין בידי תשובה חד משמעית לשאלה זו. מכל מקום, איזידור מסביליה (נפטר בשנת 636) כתב בספרו אטימולוגיה (*Ethimologiarum*), יב, 3 בקשר ל'-'Mustela', כי 'Haec ingenio subdola S.A. Barney in domibus, ubi nutrit catulos suos, transfert mutatque sedes' et al., Cambridge 2006, פרק שלישי, סעיף 3, עמ' 254: 'The weasel... by its nature, practices deceit in the houses where it nurses its pups, and it moves and changes its dwelling' מודה לפרופ' רודיגר ברנדט מאוניברסיטת אסן שהפנה את תשומת לבי לעניין זה). הרי לנו אפוא ראייה לכך שבימי הביניים המוקדמים נתפס הוויזל כחיה המתגוררת בבתים. אם נניח שתפיסה זו לא השתנתה עד ימיו של רש"י, ניתן להבין מדוע רש"י לא חשש לפרש כפי שפירש בויקרא יא, כט. הוא הדין ביחס למחבר הטקסט שלנו.

20 ר' יעקב בן יהודה וייל, הידוע גם כמהר"י וויילא או המהר"ו, היה מגדולי התורה וממנהיגי הדור באשכנז במאה הט"ו. הוא היה תלמידו של ר' יעקב מולין; משנת 1422 בקירוב עד שנת 1438 היה רב וראש

שהיי' איז אסור ווייל אין דער תורה שטיהט ושחט איז משמא שחיטה אחת ולא שתי שחיתת מיתה אחת ולא שתי מיתות און נאך איין טעם איז דש דם איז נבלע באַיברים גיט דש דם ניט ארויז ע"י מים ע"י מַלח.

ולמה שהייה אסורה מפני שנראה כשתי שחיתות וקרא כתיב ושחט משמע שחיטה אחת ולא שתי שחיתות. ט"א (=טעם אחר) מפני שהדם נבלע באיברים בשעת שהייה משום ביעתותא דבהמה ושוב אינו יוצא אפילו ע"י מליחה וע"י מים.²¹

צירוף זה של טעמים, הן 'שחיטה אחת ולא שתי שחיתות' הן הקביעה ששהייה גורמת לדם להיבלע באברים ואינו יוצא 'אפילו על ידי מליחה ועל ידי מים', אינו מופיע, ככל שבדיקתי מגעת, בשום מקור אחר למעט תשובה זו של מהר"י וייל.²²

יתרה מזו, עצם תיאורו של איסור שהייה כאיסור שאין לו שיעור ואין לו גבול תחתון: 'שהיי' איז אסור', מתאים גם הוא לפסיקתו של מהר"י וייל בהלכות שחיטה: 'ואנן נהגינן להטריף כל שהיות דאין אנו בקיאיין בשיעור שהיות'.

ואולם, החיפוש הממוחשב לא העלה נקודות דמיון נוספות. לעומת זאת, חיפוש ידני במספר רב של ספרי פסיקה ושו"ת הוביל לחיבור של מהר"ם בראנשווייג בשם תיקוני זבח. הספר יצא לאור בשנת שס"ד (1604) ונדפס שוב בשנת תר"ם (1880). הספר בנוי במתכונת של 'מרכז' ו'מקיפים': במרכז, באותיות מרובעות גדולות, נדפסו הלכות שחיטה

ישיבה בנירנברג ובואנסבורג; זמן מה ישב בבאמברג, ומשנת 1444 היה רבה של ארפורט. מהר"י וייל נודע כפוסק בעל סמכות רבה בכלל ובהלכות שחיטה ובדיקה בפרט. ר' ישראל איסרלין בעל תרומת הדשן ור' ישראל ברונא הריצו אליו את שאלותיהם וכתבו עליו בהערצה. תשובותיו נדפסו גם בפני עצמן (לראשונה בוויניציה ש"ט) וגם באוספי שו"ת של אחרים. פסקיו בהלכות שחיטה ובדיקה נדפסו לחוד כמה פעמים. ראה: 'ייל, יעקב', האנציקלופדיה העברית; וראה גם: "י"י יובל, חכמים בדרום, ירושלים תשמ"ט, עמ' 36-38, 91-92, 408-423; "יא דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים – דרכיהם וכתביהם בהלכה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 286-296.

21 כך בנוסח של הלכות שחיטה ובדיקה למהר"י וייל שבפרויקט השו"ת, וגם במהדורת דפוס ספרא, ירושלים תשמ"ח. לעומת זאת, בטקסט של הלכות שחיטה ובדיקה המופיע בגוף ספר הגהות המהר"ץ אין הנמקה זו מופיעה כחלק מן הטקסט של מהר"י וייל אלא כחלק מהגהות המהר"ץ. אינני יודע להסביר עובדה זו, שנתקלתי בה, כמובן, רק לאחר שזיהיתי את הטקסט שלנו וייחסתי למהר"ץ.

22 הנימוקים עצמם אכן מופיעים במקומות נוספים, אך בשום מקום אינם מופיעים בשילוב זהה. ראה, למשל, ספר מהר"ל (מנהגים), מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, הלכות שחיטה, ד"ה [ג] שהייה, עמ' תקעא: 'השוחט עוף ומפרכס כשזרק מידו אל ימיתנו בסכין דנראה כשתי שחיתות. וקרא כתיב "ושחט" (ויקרא א, ה) שחיטה אחת ולא שתי שחיתות, אלא ימיתנו בקוץ (בקטא) או במקל'; ספר תשב"ץ קטן, קרימונה שט"ז, לא ע"א, סימן שכד, ד"ה 'שהייה בוושט': 'למה שהייה אסורה משום שהדם נבלע באברים אי נמי משום דביעין שחיטה אחת ולא שתי שחיתות'.

ובדיקה של מהר"י וייל, ומסביב כמה וכמה 'מקיפים' – פירושים באותיות קטנות. והנה, הפירוש שכותרתו 'מהר"ץ' דומה לטקסט שלנו, ובדיקה יסודית שלו העלתה זהות בניסוחים רבים. נסקור אותם אחד לאחד:

(א) המהר"ץ משתמש בביטוי די ייחודי: 'במקום שכיבת הסימנים'.²³ גם הטקסט שלנו משתמש באותו ביטוי עצמו: 'ווייל די סימנים אין האלז ליגן' (הדגשה שלי).

(ב) המהר"ץ מסביר,²⁴ 'כי בסימנים תולה חיות אחד, וכן במפרקת תולה חיות אחד'. ואצלנו: 'ווייל דש חיות... הענגט זוא וואול אן דש מפרקת אלז אן דיא סימנים'. המהר"ץ ממשיך: 'ומגלן שיש חיות במפרקת שנאמר ויפול עלי הכהן מעל הכסא ושבר מפרקתו וימת'. ואצלנו: 'איך לערן עש אב פון עֲלִי הכהן. בייא עֲלִי הכהן שטיט ויפל עֲלִי מְעַל כְּסֵא וישבר מפרקתו וימות'.

(ג) המהר"ץ כותב:²⁵ "וזבחת" במקום שזב חטהו פירוש במקום שזב המאכל והמשקה.²⁶ ואצלנו: 'אין דער תורה שטיהט ושחט איז משמע במקום שְׁזַב חֲטִיּוֹהוּ איך מוז שעכטין וואו דש מאכל און משקה דאריך גיט אבר ניט דריבר'.

(ד) המהר"ץ אומר:²⁷ 'וא"ת למה שהייה אסורה מפני שנראה כשתי שחיטות וקרא כתיב ושחט משמע שחיטה אחת ולא שתי שחיטות [מיתה אחד ולא שתי מיתות]²⁸. טעם אחר מפני שהדם נבלע באיבריה בשעת שהייה משום בעתותא דבהמה ושוב אינו יוצא לא ע"י מים ולא ע"י מלח'. ואצלנו: 'שהיי' איז אסור ווייל אין דער תורה שטיהט ושחט איז מְשַׁמָּא שחיטה אחת ולא שתי שחיטת מיתה אחת ולא שתי מיתות און נאך איין טעם איז דש דם איז נבלע באיברים גיט דש דם ניט ארויז ע"י מים ע"י מֶלַח'.

(ה) המהר"ץ אומר:²⁹ 'חלדה לשון חולדה שחיה בעיקרי הבתים... דבעינן שחיטה מפורעת וליכא שנאמר חץ שחוט לשונם מה חץ בגלוי אף שחיטה בגלוי ומניין דבעינן שחיטה מפורעת נאמר ופרע ראש האשה וגבי שחיטה כתיב וערכו בני אהרון את הנתחים

23 הגהות המהר"ץ, סימן א, סעיף א. כל ההפניות להגהות המהר"ץ הן לפי מהדורת תיקוני זבח, וורשא תרמ"ח (ד"צ: ירושלים תשל"ב).

24 שם, סעיף ד.

25 שם, סעיף ג.

26 בספר 'זבחי ריב', השגות של המהר"ם ברונשווייג על הגהות המהר"ץ, מותח המחבר ביקורת חריפה על אמירה זו של המהר"ץ (על ביקורת זו ראה להלן, בפרק על ההקשר ההלכתי).

27 הגהות המהר"ץ, סימן ת, סעיף א.

28 חמש המילים שבסוגריים אינן מופיעות כאן אלא בסימן א, סעיף ה.

29 הגהות המהר"ץ, סימן י, סעיפים א-ב.

ואת הראש וילפינן ראש ראש לגזירה שוה מה גבי אשה ופרע בגלוי ובפרהסיא אף שחיטה בגלוי'. ואצלנו: 'חלדה איז אסור איז לשון חולדה איין וויזל דש האט זיין וואונג בעקרי הבתים און איך מוז האבין שחיטה מפורעת דש לערין איך פון אהרן הכהן בייא דער סוטה שטיהט ופרע את ראש האשה זוא לערן איך איין ראש פון דער אנדערין'.

- (ו) המהר"ץ אומר:³⁰ 'ועיקור אסור משום שנאמר ושחט ולא ועקר'. ואצלנו: 'עיקר איז אסור ווייל אין דער תורה שטיט ושחט איז משמע איך מוז שעכטין אבר ניט רייסן'.
- (ז) המהר"ץ אומר:³¹ 'ולמה נקרא "חליף" לפי שמחליף את הבהמה מן החיים למיתה'. ואצלנו: 'ווארום הייטש דער שעכט מעסיר חליף: תירץ חליף איז טייטש פּר וועקסלין און דש חליף פּר וועקסלט דיא בהמה פון דש לעבין צום טויט'.
- (ח) המהר"ץ אומר:³² 'והטעם שהסכין צריך בדיקה אבישרא ואטופרא אתלת רוחתא אבישרא כנגד הוושט שהוא רך ואטופרא כנגד הקנה. פי' הגרירת שהוא קשה'. ואצלנו: 'ווארום מיז מן דש מעסיר בודק זיין מיט דש פלייש פין דען פינגער און מיט דען נאגיל דער נאגיל איז קעגן דען קנה און דש פלייש איז קעגן דען וושט'.
- (ט) המהר"ץ אומר:³³ 'אם ישאלך השואל איך תמצא ששחט אחד שש רביעות וטרפה ואם שחט חמשה רביעות וכשר י"ל שני חצאי סימנים הם ארבע רביעות ורביעי אחד על השניים כדי לעשותם שני רוב כשר ואם שחט סימן שלם וחצי סימן פסול דבעינן רוב שניים'. ואצלנו: 'וויא קען איך גפינדן איך הב פינג פערטיל פון דיא סימנים אב גישאכטן און איז כשר און ווען איך זעקש פערטל הב גשאכטן און איז טריפה: תירץ ווען איך פון אלי בידי סימנים אב שעכט דש רוב דש הייסט פינג פערטיל און איז כשר ווען איך אבר איין גנצין סימן און איין הלבין סימן שעכט דש הייטש זעקש פערטל און איז טריפה ווארום איך מוז דש רוב האבן פון אלי בידי סימנים און דא'.³⁴

הזהות והקרבה במשפטים ובעניינים כה רבים די בהן כדי לקבוע, ברמת ודאות גבוהה, שהטקסט שלנו נכתב בידי המחבר של הגהות המהר"ץ או בסביבתו הקרובה. הגהות המהר"ץ חוברו בקראקא במחצית השנייה של המאה הט"ז בידי ר' צבי בן יצחק יעקב.

30 שם, סימן יב, סעיף ב.

31 שם, סימן טו, סעיף ח.

32 שם, סעיף ו.

33 שם, סימן ד, סעיף ב.

34 המשך המשפט בעמוד הבא, שאיננו בידינו.

כך הוא נקרא בשער הדפוס הראשון של הגהות המהר"ץ, קראקא של"ז, וכך גם בראש הקדמת המחבר לאותה מהדורה. ובעמ' 20 לספרו של המהר"ץ הלכות ניקור מציין המהר"ץ: 'ושמעתי הטעם מן אבי מורי יצחק יעקב ז"ל'. לעומת זאת, בשער סדר ניקור (שהוא קיצור ספרו של המהר"ץ בהלכות ניקור, שחיבר תלמידו יעקב סורינה כ"ץ) מוזכר שמו 'הרב ר' צבי יעקב'. ובהקדמתו של ר' יעקב סורינה כ"ץ לספרו הוא אומר: 'בהיותי יוצק מים על ידי מורי ורבי הרב רבי צבי יעקב הנקרא רבי הירשל בוכטנר ז"ל הוא המאסף המחבר אשר חיבר ההגהות סביב השחיטות והבדיקות של מהר"י ווייל ז"ל'.³⁵ אם כן, שמו היה צבי בן יצחק יעקב או צבי יעקב וכינויו היה 'הירשל בוכטנר'. הוא החל לשמש כשו"ב בקראקא בשנת שט"ו (1555).³⁶ בשנת של"ז, מועד פרסום ספרו, היה בחיים, שכן הוא נזכר בשער בספר בברכת החיים 'שמרהו צורו', ואילו בשער סדר הניקור, ונציה שנה, הוא כבר נזכר בברכת המתים.

בין המהר"ץ ובין הרמ"א היו קשרים קרובים. המחבר מזכיר את הרמ"א מספר פעמים, הן בהגהות המהר"ץ הן בהלכות ניקור. וכך הוא כותב בהקדמה למהדורה הראשונה של ספרו הגהות מהר"ץ:³⁷

...וכן אנכי גם במלאכה ואומנות זה אני בעל נסיון שזה לי שנים ועשרים שנים שאני שוחט ובודק פה עיר ואם בישראל ק"ק קראקא נוסף כי תמיד כשבא... דבר חדש הייתי מראה הדברים להגאון ריש מתיבתא ונר ישראל כמהר"ר משה איסרליס ז"ל והייתי נושא ונותן עימו ועם אחרים עד שיצאו הדברים גלויים ומחורים כשמלה...

ובסוף סימן ב סעיף ח בהגהות: 'וכן בא מעשה כאן בק"ק (=קהילת קודש קראקא) שטבח אחד שחט עגל ולא שחט כי אם מעט מן העור ולא נקבוהו וצוה הגאון מהרמ"א (=מורנו הרב משה איסרליש) לשחוט במקום אחר ואחר כך הפך העור וראה שלא הייתה נקובה והכשיר העגל'. ובסימן ט סעיף ג: 'וכן בא מעשה לידי באוואזא שלא היה לה דם כלל והתיר הגאון מהר"ר משה איסרליש אותה ואמר לי שיש לפעמים בעופות משפחה אחת שאין להם דם... עכ"ל'. ובהלכות ניקור, עמ' 16: 'ושאלתי את פי הגאון מהר"ר משה

35 ייתכן שתלמיד זה, שהסתובב בארצות המזרח (ראה הקדמתו לסדר הניקור), הביא אתו את כתב היד שלנו, שהתגלגל לגניזת קהיר.

36 ראה הציטוט להלן, מהקדמתו למהדורה הראשונה של הגהות מהר"ץ, שממנו עולה כי במועד פרסום הספר מלאו עשרים ושתיים שנה לעבודתו כשו"ב בעיר.

37 הציטוט לקוח מצילום הדף המופיע בספר מסורת הניקור, לונדון תשמ"ו; ראה לעיל. לצערי איכות הצילום ירודה ומקצתו בלתי קריא לחלוטין.

איסרלס, על מה שנוהגים הנשים לקלוף גם הדקים בעגל. ואמר לי לפי שאין הנשים בקיאיין איזהו ריש מעיאי... ומה שנוהגים להקליף בעגל היינו משום ספק שאין בקיאיין איזהו ריש מעיאי עכ"ל'.³⁸ ובעמ' 20: 'ושאלתי את פי הגאון מהר"ר משה איסרלס היאך אנו צריכין לנהוג: ואמר לי מאחר שהמנהג היה כבר מהקדמונים כאן בק"ק קראקא שאין מנקרין אלא עד חציו כמו בני בודין³⁸ לכן אל ישנה את המנהג עכ"ל'.

מכל המובאות האלה עולה שהמהר"ץ התייחס אל הרמ"א בכבוד רב, שאל אותו שאלות בהלכה וקיבל את פסקיו. יתרה מזו, בשער הגהות המהר"ץ מהדורה ראשונה, שיצאה עוד בחיי המהר"ץ, נאמר: 'הוגה אות באות על פי הגאון משה איסרליש ז"ל'.³⁹ ואולם לא מצאנו בשום מקום שהמהר"ץ מכנה את הרמ"א 'מורי'. להיפך, מן המצוטט לעיל מההקדמה למהדורה הראשונה עולה לכאורה שהיה 'נושא ונותן' עם הרמ"א, דהיינו ראה עצמו שווה ערך לו או תלמיד חבר שלו. נימה דומה עולה מדבריו בסוף ספר הלכות ניקור:

עוד מעשה בא לידי... והכשיר הגאון מהר"ר משה איסרלי"ש וגם כן כל הבודקים הסכימו עימו ואני הטרפתי... וטעמי שאם איתא שחושבין האונה הסמוכה לאונה כמו יתרת העומדת בדרי דאונה... עוד אמרתי להם טעם אחר שהוא טריפה היכא שדבוקה... עוד אמרתי להם... והודה לי הגאון מהר"ר משה איסרלי"ש עם כל הבודקים.

נראה שהוא למד תורה אצל אביו, שכן מצינו בעמ' 20 של הלכות ניקור: 'ושמעתי הטעם מן א"מ (=אבי מורי) יצחק יעקב ז"ל שלמד ההלכות ניקור מן הגאון מהר"ר אליעזר מורנקפורט ז"ל כשהיה דירתו בכאן ק"ק קראקא ואמר לי משמו הטעם'. איננו יודעים אפוא מי היה רבו המובהק של המחבר. ואולם נראה שהיה יליד קראקא וגם אביו למד בקראקא, שכן רבי אליעזר מורנקפורט מוצאו מקראקא וממנה עבר לפרנקפורט. הוא נשא ונתן בהלכה ככל הנראה גם עם חבורה של 'בודקים' שהיו בקראקא. עניין זה עולה גם מן הציטוט שהובא לעיל, מסוף ספר הלכות ניקור, וגם מן האמור בראש הטקסט שלנו: 'וזאת שאלת הבודקים'.

38 'בודין' היא העיר בודא או 'אובין' בלשון שהייתה נהוגה באותם דורות. ראה: שו"ת פנים מאירות, ב, סימן יט, ד"ה 'נראה': 'וכמו כן השבתי בעיר אובן שכותבי' הספרדים בודין דמתקרי אובן ואף של בני אשכנזים עיקר שם יהדות אובן אפ"ה לא כתבינן אובן דמתקרי בודין וסמכינן שהיה מתחילה רוב הקהל ספרדים'; שו"ת חתם סופר, ד (אבן העזר, ב), סימן יג, ד"ה 'מי שעוררני'; שם, סימן מ, ד"ה 'זמה שאני'; שו"ת שרידי אש, א, סימן קא, עמ' שה.

ד. ההקשר ההלכתי

הטקסט עוסק כאמור בהלכות שחיטה ובדיקה. ואולם, רק העמוד הראשון דן בשאלה הלכתית של ממש. שאר העמודים מביאים למעשה את האלפבית של הלכות שחיטה ואינם מתמודדים עם סוגיה הלכתית של ממש. האם ההלכה המשתקפת בעמוד הראשון יש בה משום חידוש או שהיא תואמת את המקובל בכל פרטיה?

נבחן שאלה זו לאור 'שאלת הבודקים', וליתר דיוק – לאור התשובה לשאלת הבודקים. לפי תשובה זו, 'אם הריאה נפוחה לאחר שחיטתה כמו בחייה' הבהמה טרפה, גם אם אינה נגועה באף אחת מטַרפות הריאה הידועות.

סוגיה זו, של ריאה שנמצאה נפוחה, נדונה בבבלי, חולין מז ע"ב: 'אמר רפרס: האי ריאה דדמיא לאופתא (רש"י: 'בקעת עצים') – טרפה. איכא דאמרי: בחזותא, ואיכא דאמרי: בגישתא. איכא דאמרי: דנפיחה, ואיכא דאמרי: דפחיוא, ואיכא דאמרי: דשיעא'. כלומר, קביעתו של רפרס, שריאה 'הדומה לאופתא' טרפה, תלויה בשאלה מאיזו בחינה דומה הריאה ל'אופתא' זו. לדעת אחד מן האיכא דאמרי – זו ריאה נפוחה.

הרמב"ם פסק בהלכות שחיטה (פ"ח ה"ח): 'ריאה שנמצאת נפוחה כמו עיקר חריות של דקל אוסרין אותה מספק, שזו תוספת משונה בגופה ושמא התוספת בגוף כחסרון כמו שאמר במנין'. כלומר, ריאה שנמצאה נפוחה אסורה מחמת הספק שמא הנפיחות היא תוספת בגוף (כמו, למשל, פרה שנמצאו בה שני לבבות), והרי 'כל יתיר כחסר דמי'. כלומר רואים את הפרה כחסרת ריאה מחמת הספק רק אם נמצאה נפוחה 'כחריות של דקל'. גם הטור והשולחן ערוך פוסקים (יורה דעה, סימן לו סעיף יב) ממש כלשונו של הרמב"ם. יתרה מזו, המהרש"א, בגיליון השולחן ערוך, מעיר: 'אם נופחים אותה עוד יותר ואין הקרום נקרע כשר...!'

דומה אפוא שהקביעה ההלכתית של הטקסט שלנו בעניין זה חורגת לחומרה מן ההלכה המקובלת. אגב דרכנו נציין, כי אף שהמהר"ץ הביא בספרו פרק שלם המנוסח כשאלות ותשובות 'היכי תמציו... ואפילו הכי... ויש לומר...' (ראה להלן), שאלה זו והתשובה עליה אינן מובאות בספר. ניתן לשער אפוא, והדברים אינם יוצאים מגדר השערה, שהמהר"ץ לא היה שלם עם השאלה ועם תשובתה ולכן גם ייחס אותן ל'בודקים' ולא לעצמו.

אף ייתכן, שעמדה הלכתית זו וכיוצא בה הן שהביאו לביקורת החריפה שהוטחה במהר"ץ. וכך כתב עליו הרב מאיר איזנשטדט: 'כי השוחטים לומדים הלכות שחיטה וסוברים כאלו ניתן מסיני וחכמי הדור אינם משגיחים על השחיטות ובדיקות אשר חדשים מקרוב וכל אחד רוצה להמציא איזה חומרא מה שלא נמצא בפוסקים

ראשונים'.³⁹ והגדיל לעשות המהר"ם בראנשווייג, שייחד אגף שלם בספרו תיקוני זבח, הנקרא 'זבחי ריב', להשגות קשות על המהר"ץ. וכך הסביר בהקדמתו:

נתתי אל לבי לדרוש ולתור בחכמת החיבור אשר חיבר מהר"י ווייל על הלכות שחיטה ובדיקה וגם בהגהות אשר הושמו סביביו חדשים מקרוב באו לא שערום אבותינו... כי בראותי כמה שוחטין ובודקין שאסרו איזה דבר או התירו... ותמכו יתדותן באילן ששרשיו מועטין... וכאלו ע"פ נבואה נאמרו ועם זה עמדו על עמדם באמרם אלי אנו נוהגים כן כי כן הורה לנו ומראים באצבע בעל הגהות ההוא והנה מדי עברי בהם לראות היאמנו דבריהם יגעתי מעט ומצאתי הרבה ואשתומם על המראה... ותהיתי בקנקנו ומצאתי בו דברים קיוהים וראיתי כי מהרסיו ומחריביו ממנו יצא ודבריו סותרין זה את זה... וכדי בזיון וקצף אז אמרתי אוי נא לנו כי חטאנו ונהי בעינינו כחייבים וקראתי בקול גדול ראה ה' והביטה כי הביא לנו איש עבר"י בהגהותיו טבח טבח והכן וכמעט הפך הקערה על פיה לאסור המותר ולהתיר איסורים... אז אמרתי ע"ט לעשות לה' לבוא במגילת ספר כתוב עליו תיקון המעוות להרים מכשול מנגד עמי... ובמקום שיש חילול ה' אין חולקים כבוד לרב ידים לא אסורות מלהוציא יקר מזולל ומלהשיב על דברי בעל הגהות אחד לאחד... (ההדגשות שלי).

ספרו של המהר"ם בראנשווייג זכה להסכמתם הנלהבת של גדולי הדור, הרב מרדכי יפה, המהר"ל מפראג, רבי שלמה אפרים מלונטשיץ, הרב מאיר כ"ץ מלובלין ועוד.⁴⁰ מן הסתם היו לו הד רב והשפעה רחבה בציבור. ניתן לשער שביקורת חריפה זו גרמה להיעלמות ההדרגתית של ספר הגהות, עד כדי כך שבספר מסורת הניקור נאמר שספר הגהות נכחד בעקבות פרעות ת"ח ת"ט ולא נותרו ממנו כי אם טפסים בודדים. הטקסט שלנו נעלם לחלוטין ולא שרדו ממנו לפי שעה אלא שני הדפים שנמצאו בגניזה.

39 שו"ת פנים מאירות, ב, סימן קנז, ד"ה 'דע'. אמנם שמו של המהר"ץ אינו נזכר בקטע המצוטט כאן, אך מן ההקשר עולה בבירור שהביקורת מכוונת ישירות להגהות המהר"ץ.

40 למהדורתו השנייה הסכימו, בין היתר, הרב שלמה קלוגר מברודי, הרב ישראל יהושע קוטנר והרב חיים אליעזר וואקס מקאליש.

ה. הטקסט כ'שו"ת דידקטי'

בשנת תרצ"ג פרסם מיכאל היגער בניו יורק קובץ בשם 'הלכות ואגדות'⁴¹ בין היתר כלל בקובץ שני כתבי יד: 'שו"ת של שחיטה ובדיקה' ו'שו"ת על ענין השחיטה', והקדים לשניהם מבוא קצר. היגער קבע:

שאלות ותשובות אלו שונות הן משאר שאלות ותשובות. שבשו"ת האחרות השואל והמשיב הם שני בני אדם. החכם משיב על שאלות שאחרים שאלוהו. אבל בשו"ת שלפנינו, השואל הוא המשיב. המחבר מבאר את ההלכות ע"י שאלות ותשובות, כדי לחנך את התלמידים ביסודות של ההלכות. ומשום זה יש חשיבות מיוחדת בשו"ת אלו לחקר תולדות החינוך בישראל.

דומני שיש לאמץ את הבחנתו של היגער, וניתן לקרוא לסוג זה של כתיבה 'שו"ת דידקטי'⁴².

ניתן להצביע על קטעים רבים, מתקופות שונות ומפרי עטם של מחברים שונים, שיש להם מכנה משותף בולט אחד – כתיבתם כ'שו"ת דידקטי'. ייתכן שהטקסטים השונים שאבו זה מזה. סוגה זו מוכרת לנו כאמור מתקופה ארוכה מאוד, בוודאי מן המחצית השנייה של המאה ה"ב (המנהיג) ועד סוף המאה ה"ז (המהר"ץ). היא נכתבה בכמה וכמה לשונות – עברית, ערבית-יהודית ויידיש, והגיעה אלינו משני 'קצווי עולם' – פולין מכאן ותימן מכאן.

41 הציטוט מתוך מהדורת צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א.

42 לדוגמאות נוספות של 'שו"ת דידקטי' ראה: ספר המנהיג, מהדורת 'רפאל, ירושלים תשל"ח, בנספח; קטעי גניזה T-S NS 262.23, T-S NS 186.32, T-S NS 159.52, שהם, לפי האינדקס שערך ברודי (R. Brody, 1998), קטעים על דיני שחיטה; ש' אסף, 'מתורתן של חכמי איטליה הראשונים', סיני, לד (תשי"ד), עמ' טו-מ. כמו כן, כפי שראינו לעיל בדיון על זיהויו של מחבר הטקסט שלנו, נכללו בספר הגהות מהר"ץ על הלכות שחיטה של מהר"י וייל גם 'דיני הגהות מהר"ץ וע"י' [אינני יודע לפרש ראשי תיבות אלה, אך זו כותרת הקטע הן בספר שחיתות של הגאון מוהר"ר יעקב וייל, לעמבערג תקצ"ט; הן בספר תיקוני זבח, ורשא תרל"ט] ולקוטים בקצרה'. קטע זה בנוי גם הוא כשאלות ותשובות בנוסח 'היכי תמצוי... ואפילו הכי כשר [או טיפה]... ויש לומר...! אין צריך לומר שגם כאן חוברו הן השאלות הן התשובות בידי המהר"ץ. ראויים לציון גם שני קטעים מכתב יד תימני שאינו מהגניזה, שהתגלגלו בדרך לא דרך אל קטעים מגניזת קהיר באוסף קאופמן (בודפשט). קטעים אלה, שזמנם ומחברם טרם זוהו, בנויים גם הם כ'שו"ת דידקטי' וכוללים הערות על הלכות מאכלות אסורות לרמב"ם. אני מודה למר עזרא שבט, שגילה את הקטעים והפנה את תשומת לבי אליהם. לפי בירוורו של מר שבט, קטעים אלה שובצו באוסף קאופמן במקום קטעי גניזה שכלל הנראה נגנבו. כל קטעי השו"ת הדידקטי שצוינו לעיל מתאפיינים, בין היתר, בהיותם קצרים.

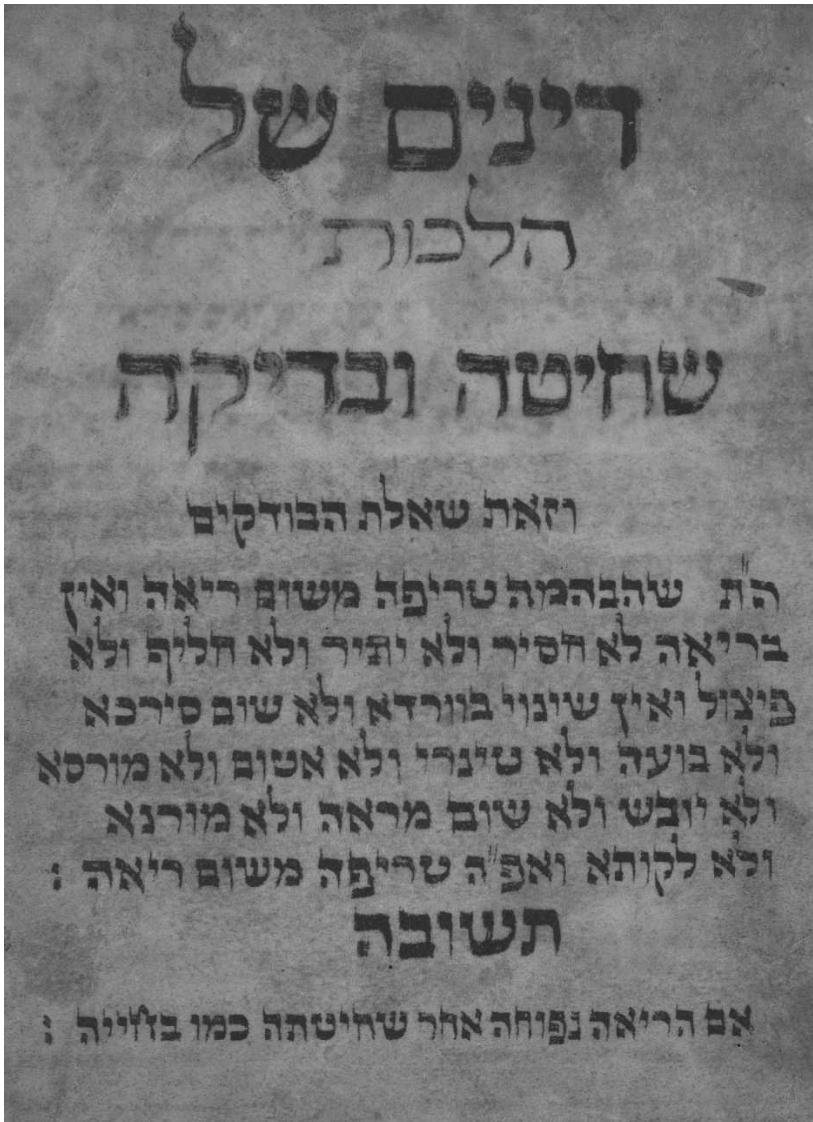
היגער העיר, כאמור, שיש למתכונת זו חשיבות מיוחדת לחקר תולדות החינוך בישראל. דומני שניתן לחדד את הערתו של היגער. אין מדובר כאן בתולדות החינוך בישראל במובנו הכללי, שהרי כמעט⁴³ לא מצאנו דוגמאות לדפוס כתיבה זה אלא במקצוע לימוד אחד – הלכות שחיטה ובדיקה. להבנתי, ניתן להציע הסבר סביר לייחודו של מקצוע השוחט ובודק, שבעבורו נוצרה סוגה זו של 'שו"ת דידקטי'.⁴⁴ מקצוע זה מיוחד מכל מקצועות 'בעלי המלאכה' וכלי הקודש למיניהם. השוחט נדרש לא רק להיות בקי היטב במלאכתו המעשית אלא גם לשמור על 'רשיון העבודה' שלו. לשם כך עליו להיבחן כאמור לעתים מזומנות, לאורך כל חייו המקצועיים, ולהפגין הן בקיאות טכנית וזריזות ידיים במלאכה הן בקיאות בפרטי ההלכות הרלוונטיים.⁴⁵ סביר להניח שכל שוחט הצטייד, כבר בתחילת עבודתו, ב'מדריך' כתוב, שהכין לעצמו או שהכין לו רבו, ובו תשובות על השאלות שהוא עתיד להישאל בבחינות התקופתיות. ככל הנראה נוצרה למדריך זה מתכונת קבועה הן בתוכן הן במבנה, אם כי כל מחבר סידר את החומר על פי טעמו שלו. זהו כמדומה ההסבר לדמיון ולשניוניים בין הטקסטים השונים. סוגה זו התקיימה לאורך מאות שנים, וכפי שראינו בטקסט שלנו, שרדה אף אל תוך ימי הדפוס, אך לבסוף נעלמה מן העולם בגלל ספרי השימוש המודפסים של הלכות שחיטה ובדיקה, כגון הגהות מהר"ק, תיקוני זבח, שמלה חדשה ודומיהם.⁴⁶

43 לאחר מסירת המאמר לדפוס הגיע לידי הספר 'ספר קושיות לאחד מן הראשונים', בההדרת יעקב ישראל סטל ובהוצאתו (ירושלים תשס"ז), המיוחס למחבר אנונימי בן המאה ה-14, שגם הוא 'שו"ת דידקטי' אך איננו עוסק בהלכות שחיטה ובדיקה.

44 ראה גם את התשובה שמתאר ש' אסף, 'תשובה נגד חיבור ספרי דינים בידיש', קרית ספר, כ (תש"ג), עמ' 41, שבה מספר המשיב, ככל הנראה בן המאה ה-17, על חכם אחד 'שחיבר הלכות שחיטה במליצת השיר וחררו בלשון אשכנז... יען כי ראה כי יש כמה עמי הארץ שיש בישובים שאין יכולים להשיג ולהבין... הלכות שחיטה מתוך חיבור לשון הקודש'. תודתי לגב' נועה רייכמן על ההפניה.

45 'ועתה שלחתי גברא דמהימן לי למדינת נעק"ר ולכל פרווהא שיבדוק השוחטים והבודקים' (שו"ת מהר"י וייל, ירושלים תשס"א, סימן נ).

46 בסוג דומה של ספרות הלכתית עוסק 'י' תא-שמע, 'קיום לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאה ה"ג-ה"ד', עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 20 (=הנ"ל, כנסת מחקרים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 318). הוא מתאר שם סוגה של 'ספרות הלכתית מקצועית' שחברה, בין היתר, בהלכות שחיטה ובדיקה. דומה יותר לענייננו הוא נוטריקון ההלכות שחיטה שהובא בסוף ספר ימין משה (אמסטרדם תע"ח) ופורסם בידי 'צוריאלי, קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 315. מכל מקום, גם נוטריקון זה איננו חלק מהסוגה דנן. תודתי לגב' נועה רייכמן על שתי ההפניות.

כת"י ENA 2616, א1

באדיבות ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה. התצלום: פרויקט פרידברג לגניזה